

MISCELLANEA

Олена РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

До питання про київське літописання XIV–XVII ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.186>

УДК: 94(477)

Анотація. У публікації розглядаються питання, пов'язані з відновленням київського літописання за часів Великого князівства Литовського. Піддається сумніву уявлення про анналістику періоду правління Володимира Ольгердовича (бл. 1363–1393 рр.) й заперечується київське походження Волинського короткого літопису, подеколи званого Київським скороченим. Водночас наголошується на можливості системної фіксації подій за князювання в Києві Володимирового онука Семена Олельковича (1455–1470 рр.), з яким нині пов'язують добу регіонального Відродження. Ознаки існування цієї нарративної традиції дослідниця виявляє в літописному збірнику середини XVII ст. – Баркулабівському хронографі. Також указується на вплив, який справили на київське літописання першої половини XVII ст. зв'язки місцевих книжників із Радзивіллами.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Київ, Києво-Печерський монастир, літописання, Волинський короткий літопис, хронограф, Радзивілли.

Як відомо, історія середньовічного Києва подеколи реконструюється лише у загальних рисах – передовсім через занепад місцевого літописання в постмонгольські часи, що його причини й досі не з'ясовано. Навіть з урахуванням руйнації Києва і традиційних засад місцевого життя, масштабної політичної кризи та переїзду митрополита на північний схід Русі залишається незрозумілим, чому, скажімо, у Печерській обителі було втрачено інтерес до історичного письменства? Показовими щодо цього є брак якихось ознак існування монастирської анналістики аж до другої половини XV ст. і відсутність літописів у тамтешній бібліотеці століттям пізніше¹ – тоді як «київський літописець» мав у своїй бібліотеці канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт Гаштольд².

¹ Див. описи монастирської книгозбірні з другої половини XVI ст. (Глузев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования. – Т.1. – К., 1883. – Доп. №2. – С.10; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – Ч.1. – Т.1. – К., 1859. – №91. – С.384) та їх оцінку М.Грушевським (Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – К., 1995. – С.342).

² Gudmantas K. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai // Knygotyra. – Т.41. – Vilnius, 2003. – Р.13, 20. Нагадаємо також, що якийсь київський літопис разом із «володимирским и иными» був використаний у 1415 р. при обґрунтуванні митрополичих прерогатив Григорія Цамблака (див.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – №25. – С.36).

Щоправда, було висловлено думку про київське літописання часів Володимира Ольгердовича, що його фрагменти нібито збереглися у складі пізнього, XVII ст., Густинського літопису³. Поява цієї гіпотези пов'язана зі спробами пролонгувати термін існування інституту київського князіння, а отже, і Київської Русі як реально-політичного організму посиленням на дані густинської пам'ятки, де Олександра Ярославича (Невського) та його брата й наступника на володимирському великокняжому столі Ярослава Ярославича названо, відповідно, «московским и киевским» та «литовским и киевским» князями⁴. Абсурдність перших визначень виразно свідчить не на користь другого; ще більші сумніви викликає вміщення під 1305 р. звістка цього ж літопису про початок князювання в Києві Івана Калити⁵.

Утім, саме її В.Стависький вивів від гіпотетичного зводу Володимира Ольгердовича. Його не збентежили ані характер цієї згадки, ані те, що в літописному тексті її синхронізовано з успішним походом Гедіміна на Київ. На думку дослідника,

«навесні – влітку 1324 р. Гедіміну вдалося підкорити своїй владі Київ, що, однак, не завершилося включенням Київщини до складу Великого князівства Литовського, а призвело до укладення наприкінці 1324 р. компромісної угоди між Литвою й Ордою стосовно Києва. [...] Густинський літопис містить звістку про те, що одночасно із захопленням Києва Гедіміном “киевское княжение” отримав московський князь, відомий своєю проординською політикою, – Іван Калита. [...] Ця стаття, уміщена під 1305 р., передає реальний факт організації влади над Києвом за угодою 1324 р. [...] Стаття про отримання Іваном Калитою “киевского княжения” сягає “Літописця” 1389–1392 рр. митрополита Кипріяна, куди вона потрапила з київського літопису 1385 р. Володимира Ольгердовича й де вона читалася під 1324 р. Причиною її перестановки в “Літописці” під 1305 р. було намагання Кипріяна пояснити проживання поза Києвом митрополита Петра, на чий авторитет спирався Кипріян у проведенні своєї програми відновлення цілісності Руської землі й загальноруської митрополії під керівництвом Московського князіння»⁶.

Утім, нескладно переконалися, що наявне в Густинському літописі датування Гедімінового походу 1305 р. зумовлене не міркуваннями митрополита Кипріяна, а тим, що його впорядник користувався «Описом Європейської Сарматії» А.Гваньїні, у цій

³ Стависький В.И. «Киевское княжение» в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1988. – С.99. Див. також: Wasilewski T. Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgierda // Kultura średniowieczna i staropolska. – Warszawa, 1991. – S.680; Rowell S.C. Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345. – Cambridge, 1994. – P.107. Усі три дослідники вважають одним із джерел Густинського літопису втрачені натеper наративи XIV ст. Подібні уявлення повністю суперечать усталеним поглядам на цей літопис та віддзеркалюють тренд до сумнівної реконструкції стародавніх джерел на підставі пам'яток XVII ст. Так само проблематичними виглядають і спроби віднайти якісь втрачені на сьогодні унікальні джерела у складі «Хроніки» М.Стрийковського. За приклад тут можуть правити дискусії довкола Синьоводської битви й виявлена О.І.Роговим «руська кройнічка», в основу якої був нібито покладений гіпотетичний Печерський літопис рубежу XI–XII ст. (див.: Розов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрийковский и его Хроника). – Москва, 1966. – С.115–122; Александров Д., Володихин Д. «Русская хроника» Стрийковского // Вестник Московского ун-та: Сер.8: История. – №2. – Москва, 1993. – С.70–74).

⁴ Густинская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.40. – Санкт-Петербург, 2003. – С.123–124. Додамо, що Р.В.Зотов уважав за можливе інтерпретувати як згадку про Олександра Невського поминання в Любецькому синодику «великого князя Александра Киевского» (див.: Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Санкт-Петербург, 1892. – С.24, 36). Хоча, вірогідніше, тут йшлося про сина Володимира Ольгердовича – Олександра (Оелька), котрий займав київський стіл упродовж 1440–1455 рр.

⁵ Густинская летопись. – С.128.

⁶ Стависький В.И. «Киевское княжение» в политике Золотой Орды... – С.98–99. Див. також: Его же. Киев и киевское летописание в XIII в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – С.128–132.

частині залежним від ранніх праць М.Стрийковського⁷. Пізніше, у своїй «Хроніці», той відніс похід Гедиміна на Київ до 1321 р., що, однак, не дало йому рис достовірності: як свідчить ґрунтовний аналіз джерел, оповідання про цю подію має вповні легендарний характер⁸. Звідси – брак будь-яких ознак литовської присутності на Київщині та Переяславщині у другій чверті XIV ст. Це, до речі, і змусило науковців, які обстоюють історичність Гедимінової виправи, по суті, звести її наслідки нанівець, продукувавши ідею «неповного» завоювання Києва, від якої відштовхується у своїх побудовах В.Стависький⁹.

Появу ж у Густинському літописі сюжету про Івана Калиту як київського князя можна пояснити впливом М.Стрийковського, що в його «Хроніці» міститься доволі сумбурна інформація стосовно гаданого заснування Володимиром Святославичем Володимира-на-Клязьмі: «Той же Володимир збудував замок і місто велике, за його іменем назване Володимиром [...] і туди столицю свою переніс із Києва, яка, почавши від того Володимира, тривала аж до Івана Даниловича, білоруського князя, а той потім із Володимира до Москви столицю переніс»¹⁰. Відомо, що цей карколомний сюжет не викликав сумнівів у київських книжників, котрі цитували його з більшою чи меншою докладністю: якщо впорядник Густинського літопису обмежився короткою ремаркою про заснування Володимира¹¹, то у «Синопису» натрапляємо також на звістку про те, що Володимир Святославич «и престол свой царский с Киева принесл» до новозаснованого міста¹² (це, до речі, обурило Дмитрія Ростовського, котрий зробив вклейку до свого примірника популярної історичної компіляції: «Стрийковский бредив, а ты побережешь»¹³).

У будь-якому випадку очевидно, що остаточне розв'язання окресленого питання неможливе без докладного опрацювання Густинського літопису. Утім, видається симптоматичним, що такий вдумливий дослідник, як М.Грушевський, спочатку вбачаючи у цій пам'ятці «певні натяки» на існування київського літописання у другій половині XIV ст., із часом рішуче змінив свою думку, відзначивши з приводу наведених вище «фактів»: «Редактор компіляції для сих подій не розпоряджав[ся] ніяким нам не зв'язним джерелом, і сі його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, а як такі – нічого не варті»¹⁴.

Голос киянина з кінця XIV ст. донесли до нас літописи Великого князівства Литовського, або білорусько-литовські. Уже в літописах короткої редакції середини XV ст. натрапляємо на сюжет про наступника Володимира Ольгердовича – князя Скиргайла, котрий помер насильницькою смертю невдовзі після свого утвердження в Києві – у грудні 1394 р. Епізод про Скиргайлову смерть є вставкою до основного

⁷ Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – К., 1891. – С.476. Датування виправ Гедиміна 1304–1305 рр. міститься в таких працях М.Стрийковського, як надрукований у 1574 р. «Гонець цноти» (див.: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С.173) та написана впродовж 1576–1578 рр. хроніка «Про початки... народу литовського...» (див.: Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemodzkiego i ruskiego. – Warszawa, 1978. – S.232). Наразі оминаємо питання про спірність авторства А.Гваньїні, якому присвячено чимало наукових розвідок (див., зокрема: Дячок О. Проблема авторства «Опису Європейської Сарматії» в історіографії // Освітлення історії. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.251–262).

⁸ Докл. про похід Гедиміна див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.41–53.

⁹ Шабунько Ф.М. Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.30–31. Зауважимо, між іншим, оцінку А.Горським побудов В.Стависького як таких, що «не підкріплені серйозною аргументацією» (див.: Горский А.А. Русские земли в XIII–XIV вв.: Пути политического развития. – Москва, 1996. – С.94 (прим.20)).

¹⁰ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi. – Cz.I. – Warszawa, 1846. – S.126.

¹¹ Густынская летопись. – С.45.

¹² Rothe H. Sinopsis (Kiev, 1681): Facsimile mit einer Einleitung. – Köln; Wien, 1983. – S.226–227.

¹³ Толочко О. «Синопис» з бібліотеки Дмитрія Ростовського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.5. – Л., 1998. – С.619.

¹⁴ Грушевський М.С. Очерк... – С.441; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – К., 1993. – С.167.

тексту, що вийшла з-під пера киянина, який був «млад», коли той пішов із життя. Тож, вимушено керуючись чутками, анонімний книжник пов'язав загибель князя з іменем митрополичого намісника ченця Фоми Ізуфова, котрий дав йому «зеле отравное пити», коли той заїхав до нього, збираючись на полювання.

«И с того пиру князь Скиргайло так поехал за Днепр к Милославичом и тамо разболеся [...] болев 7 дней и преставися у среду. И понесоша его на главах священницы, поюще песни отходныя, со свещами, из града Киева до святое Богородицы Печерское; и положен бысть чудный князь Скиргайло добрый, подле гроба святого Феодосия Печерского»¹⁵.

Попри докладність цього сюжету, у 1990-х рр. спалахнула дискусія щодо історичності Скиргайла як одного з володарів Києва¹⁶. Її ініціатор, відомий фахівець із генеалогії Я.Тенговський, проігнорував не тільки відомості білорусько-литовських літописів, а й інформацію про Скиргайлову смерть у Києві, подану під 1394 р. хроністом Я.Длугошем (яка, у супереч думці Ю.Лимонова¹⁷, навряд чи походить від версії згаданих літописів, відрізняючись від неї як деталями, так і загальною тенденцією¹⁸).

Наявну в обох пам'ятках звістку про поховання Скиргайла Ольгердовича в Печерському монастирі до певної міри підтверджує заповіт його племінника Андрія Володимировича, котрий, потрапивши туди в 1446 р., «поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и *дядь своих* гробом (курсив наш – О.Р.)»¹⁹. Ще важливішим є те, що Скиргайла занесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря, де його ім'я («великаго князя Скиргаила, нареченнаго в святом крещении Иоанна») фігурує поряд з іменами Володимира Ольгердовича та його сина Олелька²⁰. Меншу вартість має князівський пом'яник, включений Йосифом Тризною до складу створеної ним редакції «Києво-Печерського патерика» (1647–1656 рр.): наявна в ньому згадка про Скиргайла повністю запозичена впорядником із білорусько-литовських літописів²¹. Гадаємо, слід акцентувати той факт, що ці пам'ятки були відомі київським інтелектуалам XVII ст. – хоча, вочевидь, не вважалися за авторитетні: наведені там дані ввійшли в їхню свідомість лише завдяки «посередництву» друкованої хроніки М.Стрийковського, котрий охоче користувався цим цінним джерелом.

Повертаючись до киянина-аноніма, який долучився до творення білорусько-литовських літописів, варто наголосити, що їх коротка редакція, котра постала у Смоленську, є пам'яткою з потрібною паспортизацією (як мислити у сучасних категоріях). Те саме стосується й літопису, раніше відомого під назвою Київського скороченого (або короткого), що його знавець літописання Великого князівства Литовського М.Улащик перейменував на Волинський короткий і відніс до категорії білорусько-литовських²². Ця його

¹⁵ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Т.35. – Москва, 1980. – С.65, 72, 101–102, 138 тощо.

¹⁶ Див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С.55–57.

¹⁷ Лимонов Ю.А. Польский хронист Ян Длугош о России // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – Москва, 1972. – С.265.

¹⁸ Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.3. – Kraków, 1868. – S.478. Див. також критичні зауваги: Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985. – С.82 (прим.1).

¹⁹ Южнорусские грамоты, собранные Вл. Розовым. – Т.1. – К., 1917. – №83. – С.154.

²⁰ Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн.6. – Отд.3. – С.6.

²¹ Кучкин В.А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования: 1995 г. – Москва, 1997. – С.174, 191–192, 225.

²² Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.52–54. Він же видав його у складі корпусу білорусько-литовських літописів: Летописи белорусско-литовские. – С.118–127.

класифікація, звісно, помилкова²³ – як назагал хибні уявлення про зв'язок цього літопису з Києвом (хоча навіть такий авторитетний дослідник, як М.Присьолков, убачав у ньому «спробу місцевого київського літописання»²⁴).

Натяк на таку спробу можна розгледіти в іншій літописній пам'ятці – складній компіляції середини XVII ст., відомій як Патріарший збірник чи Баркулабівський хронограф²⁵. У ньому відтворено, хоча й зі значними помилками, розлогу оповідь про розмаїті «знамення», яка присутня в компілятивній частині Волинського короткого літопису²⁶. При цьому вона подається двома фрагментами, між якими містяться записи за 1430–1463 рр., де йдеться, переважно, про факти загальнодержавного життя у Великому князівстві Литовському. Серед них привертають увагу дві події, зафіксовані під 1463 р. Перша – це чудо, яке сталося на Великдень у Києво-Печерській обителі за часів Семена Олельковича. Досі про нього було відомо лише з «Києво-Печерського патерика»²⁷, куди цей сюжет додано у XVI ст. Патериковий запис, раніший за часом і справніший, дещо відрізняється від літописного – передовсім згадкою про Семенового брата Михайла, яка нібито натякає на існування неформального дуумвірату Олельковичів²⁸.

«Києво-Печерський патерик»:

«В лето 6971 в Печерском монастыри створися знамение таково. При князи Семене Александровичи и при брате его князи Михаиле²⁹, а при архимандрите печерском Николе, печеру же тогда держал некто Дионисие, нарицаем Щепан. Сий прииде на Велик день в печеру покадити телеса усопших, и прииде, где зовется Община, и, покадив, рече: “Отци и братие, Христос воскрес! Сего дни есть Велик день”. И отвеща, яко гром тучен: “В истинну воскрес Христос!”».

²³ Ширше див.: Русина О. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія // Український історичний журнал. – 2016. – №6. – С.135–138.

²⁴ Присьолков М.Д. Летописи Западной Украины и Белоруссии // Учёные записки ЛГУ. – №67: Серия ист. наук. – Вып.7. – Ленинград, 1941. – С.23; Езо же. История русского летописания XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.301. Утім, уже його попередники з'ясували, що назва «Київський скорочений літопис» практично не відповідає змісту та не вказує на місце створення пам'ятки (див.: Тиховський Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись» // Киевская старина. – 1893. – №9. – С.365; Арнаутів В.А. «Киевская» летопись Супрасльского сборника (К вопросу о смоленском летописании) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук: 1909 г. – Т.14. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1910. – С.1–2; Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – К., 1995. – С.197).

²⁵ Нещодавно її було надруковано під некоректною назвою: Баркалабаўскі летапіс. – Т.1–2. – Мінск, 2013.

²⁶ Баркалабаўскі летапіс. – Т.1. – Арк.64 зв. – 65 зв.; Т.2. – С.240–242; Летописи белорусско-литовские. – С.118–119. Ця оповідь бере початок у «Повісті временних літ», куди вона потрапила з «Хроніки» Амартола (див.: Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1996. – С.493).

²⁷ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. – К., 1931. – С.193. Див. також зауваги: Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.29 (прим.2).

²⁸ Очевидно, подібна інтерпретація помилкова – як помилкові уявлення про те, що Михайло Олелькович був тимчасовим правителем Київського князівства або його «найменованим спадкоємцем» (див.: Ульяновський В. Митрополит київський Спиридон. – К., 2004. – С.83–84; Його ж. Життя, пригоди й смерть Михайла Олельковича // Князі Олельковичі-Слуцькі. – К., 2017. – С.92). Вони ґрунтуються на хибній інтерпретації документальних джерел. У першому випадку це акт зі згадкою про київського князя Михайла Івановича Гольшанського (див.: Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV в. // Сфрагистичний щорічник. – Вып.2. – К., 2012. – С.258–263, 266–268, 276–279). У другому – запис 1486 р. в Литовській метриці, де йдеться про «князя олект київського Михайла». Цілком зрозуміло, що тут ми маємо справу з титулуванням «князянієм» католицьких єпископів. Що ж до терміна «олект» / «алект» (перекручене лат. electus), то він означав обраного, але ще не затвердженого у сані єпископа. Отже в метриці згадано домініканця Михайла зі Львова (Michael de Leopoli), котрий був висвячений на київського єпископа Інокентієм VIII 22 червня 1487 р. і перебував на посаді до вересня 1494 р. (ширше див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С.58–59, 71–72).

²⁹ Варто відзначити наявність аналогічної формули («при благоверных князех Семена и Михаила Олелковичев») в Листівці 1455 р., перекладеній у Печерському монастирі (див.: Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.1. – К., 1908. – С.258–259; Летопись занятий Археологической комиссии. – Вып.5. – Санкт-Петербург, 1871. – Отд.IV: Выписка из протоколов. – С.25–26; Попова Т.Г. Киевские рукописи Лестницы Иоанна Синайского // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вып.23. – К., 2019. – С.59).

Баркулабівський хронограф:

«В лето 6971 в Печерском монастыри сотворисе знамение таково. При князю Семене Александровичи, при архимандрити Николе печеру же некто обдержа именем Динисей, прозвище Щепя. Сей придет на Великий ден вечеру телес усопших и п[р]ийде, где зовут Община, и покадит вечеру: “Отци и б[р]атия, Хс воскрес сего дни”. Отвеща, яко [г]ром тучен: “Воистинну воскрес[се] Хс!”».

Другий запис зберігся частково: «И того ж лета князю Овдотю оддали за великого...» (див. ілюстр. 1). Невизначений на перший погляд, він увічнює небуденну подію у житті Київського князівства: укладення в 1463 р. шлюбу Євдокії Олельківни й молдавського господаря Стефана Великого. Ця звістка унікальна та не має аналогів у літописанні (всі відомості про цей союз донесли до нас молдавські джерела³⁰), а в комплексі з синхронним записом про великоднє диво безпомилково вказує на існування в Києві за часів князювання Семена Олельковича певної традиції фіксації подій. До неї ж, гадаємо, тяжіє поліхромний рельєф-триптих з образами Марії Оранти, Антонія та Феодосія, який було встановлено після відбудови Успенського собору, близько 1470 р., на фасаді його центральної апсиди (у XVIII ст., при спорудженні лаврської дзвіниці, його трьома фрагментами вмонтували у стіни над дверима нижнього ярусу будівлі – див. ілюстр. 2). На ньому містився напис: «Основана бысть церковь пресвятыя Богородицы Печерская на старом основании при великом короли Казимире благоверным князем Семеном Александровичем, отчичи Киевском, при архимандрите Иоанне»³¹.

Принагідно згадаємо і про наявність якогось «київського літописця» у книгозбірні Альбрехта Гаштольда. Цілком вірогідно, що він опинився в бібліотеці канцлера зусиллями його батька Мартина Гаштольда, котрий упродовж 1471–1475 рр. обіймав посаду київського воєводи. Сам Альбрехт був людиною, дотичною до створення білорусько-литовських літописів. Разом із ними фрагменти «київського літописця» могли потрапити до Патріаршого збірника.

Зауважимо також, що гіпотезу про київське літописання XV ст. було висунуто й литовською дослідницею Н.Морозовою. Це припущення ґрунтувалося на серії коротких некрологів роду Олельковичів-Слуцьких у складі «Хроніки Биховця». Щоправда, у працях Н.Морозової цей факт не дістав однозначної оцінки: вона пише як про складений на початку 1540-х рр. родовід Слуцьких, так і про хроніку Олельковичів 1453–1486 рр.³² І перше, і друге здається цілком можливим з огляду на те, що, за нашими спостереженнями³³, ця князівська родина плекала уявлення про власну династичність, витискаючи з історичної пам'яті своїх попередників Гольшанських.

Але насправді складно сказати, з якими колами, церковними чи світськими, було пов'язане літописання, започатковане за часів Семена Олельковича. Проте навряд

³⁰ Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – Москва, 1976. – С.26, 63, 106, 118.

³¹ Див. щодо нього: *Бартош А.Є.* Свідок відновлення Успенського собору в 1470 р. // *Лаврський альманах.* – Вип.2. – К., 1999. – С.69–75. Занотуємо, що за часів архимандрита Іоанна в Печерському монастирі було переписано збірник «Златоструй» (1474 р.) (*Гальченко М.Г.* Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII–XV вв. // *Palaeoslavica.* – 2003. – Vol.11. – Р.86. – №36). Він же був одним із підписантів послання митрополита Мисаїла до папи Сікста IV (1476 р.).

³² *Морозова Н.К.* К вопросу о времени создания Хроники Быховца // *Kalbotyra.* – Т.49(2). – Vilnius, 2000. – Р.137–141; *Ей же.* Проблемы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца: Автореф. дисс. ... д-ра гум. наук. – Вильнюс, 2001. – С.15–17, 22–23.

³³ *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С.126.

чи можна сумніватися, що край тодішній анналістиці поклав погром Києва в 1482 р., коли місто знищив Менглі Гірей. Було спалено не лише «град», а й «посад и ближние села». Татари пограбували Печерський монастир. Рятуючись від ворога, деякі з ченців «бежали в пещеру и задохшася»³⁴. Цілком природно, що на цих руїнах плин культурного життя суттєво уповільнився.

Отже, з одного боку, ми можемо доповнити картину так званого Олельковичького Ренесансу (яким би умовним не був цей термін), а з іншого, констатувати, що відновлена тоді традиція літописання невдовзі була повністю занедбана. Наступне XVI ст. у цьому сенсі повністю «німе». Що ж до історіографічних пам'яток, котрі постали на київських теренах у XVII ст., то вони, як відомо, мали еkleктичну природу. Це були компіляції, що ввібрали у себе, крім творів давньоруського письменства, літописи з Північно-Східної Русі та хроніки польських авторів XVI ст.

Менш званою нині пам'яткою, яка користувалась авторитетом у київських книжників, був польськомовний «Компендіум» Павла Демитровича, надрукований 1625 р. у радзивіллівській Любчі³⁵. Кілька примірників цієї праці збереглися до нашого часу в архівосховищах Польщі (зокрема у краківській бібліотеці Чарторийських). «Компендіум» був чимось на кшталт підручника, адресованого «тим, хто не любить довго читати». У ньому П.Демитрович стисло виклав історію Речі Посполитої, послуговуючись, головним чином, хроніками таких авторів, як Мартин Кромер, Мацей Стрийковський, Алессандро Іваньїні, Мартин та Йоахим Бельські. Природно, що на сторінках його праці знайшлося місце й для історії українських земель (передовсім за давньоруських часів)³⁶.

Київські історіографи першої половини XVII ст. не раз демонстрували обізнаність із текстом «Компендіуму». Так, анонімний упорядник Українського хронографа 2-ї редакції (1620–1640-ві рр.) посилався на «кройникара Павла Демитровича» при описі подій, пов'язаних із польськими володарями Лешеком Чорним, Казимиром Великим та ін. Крім нього, твором П.Демитровича користувався киянин Ян Бінвільський, котрий у 1640-х рр. працював над створенням власного компілятивного зводу³⁷.

Загалом, з огляду на те, що обидві пам'ятки, де згадується хроніка П.Демитровича (Український хронограф 2-ї редакції й літопис Я.Бінвільського), мають виразно київське походження, можна зробити висновок, що у другій чверті XVII ст. «Компендіум» користувався популярністю у середовищі освічених киян. Із певною обережністю можна навіть зробити припущення, що ідею «Компендіуму» було розвинуто у знаменитому київському «Синопису» – хоч за його концептуальну модель могли правити й інші праці (наприклад, здійснений Петром Скаргою «конспективний» переклад

³⁴ Докл. див.: Там само. – С.143–147.

³⁵ Щодо неї як про культурний осередок див.: Русина О. Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 2018. – №1. – С.22–23.

³⁶ Ковальський Н.П., Мицик Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – №10. – С.86; Мицик Ю.А. Історія Київської Русі на сторінках хроніки П.Демитровича // Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С.120–124. Польська дослідниця М.Ярчикова помилково вважає виданий у типографії П.Кміти в Любчі «Компендіум» працею М.Кромера (див.: Jarczykowa M. Cultural Functions of the Radziwills' Ancestral Libraries in 17th century // Вісник Львівського університету: Серія книгозн., бібліот., інф. технол. – Вип.4. – Л., 2009. – С.24).

³⁷ Мицик Ю.А. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978. – С.30. Текст літопису виявив та опублікував Ю.Мицик: Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НАУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60–77. Див. також: Мицик Ю.А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського // Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С.74–75; Його ж. Історія Великого князівства Литовського у літопису Яна Бінвільського // Його ж. Albaruthenica: Студії з історії Білорусі. – К., 2009. – С.41–46.

«Анналів» Цезаря Баронія, доволі популярний на східнослов'янських теренах³⁸; що, правда, безсумнівним є тільки вплив П.Скарги на київську агіографію XVII ст., зокрема «Патерикон» Сильвестра Косова).

Не виключено також, що про «Компендіум» у Києві знали ще на стадії його підготовки до друку. У цьому сенсі варто згадати одне з «темних місць» Київського літопису, де котрийсь із його впорядників «в року идучом (поточному – *О.Р.*) 1620» відсилав читачів до «кроники польской, которая в рихлом часе (незабаром – *О.Р.*) выдана будет»³⁹. Можливо, тут йшлося саме про «Компендіум», і таким чином далися взнаки зв'язки місцевих літератів з Радзивіллами, що виступали тоді як захисники православ'я. Відомо, навесні 1621 р. до Криштофа II Радзивілла (1585–1640 рр.) звертався Іов Борецький, благаючи про заступництво при королівському дворі. Лист митрополита зберігся в архіві Радзивіллів. У ньому він коротко переповідав «історію питання», згадуючи і про хрещення Русі, і про Берестейську унію⁴⁰.

Співпраця між вищим православним духовництвом та Криштофом II Радзивіллою простежується й у культурно-освітній царині. Так, 1623 р. князь просив митрополита відрядити до кальвіністської гімназії у Слуцьку православного «професора теології» з Києва. Іов Борецький із готовністю відгукнувся на це прохання, пообіцявши прислати свого вихованця, котрого окреслював як «дорогий діамант». З іншого боку, у 1629 р. той-таки Борецький відіслав свого сина Стефана на виховання при дворі Криштофа Радзивілла⁴¹.

Як би там не було, не витримує критики гіпотеза публікаторів Київського літопису, що цією проблематичною «польською хронікою» були «записки Богдана Балики, котрі у той час так і не були видані»⁴²: вони аж ніяк не підпадають під це визначення. Записки – унікальна пам'ятка української мемуаристики, дуже коротка й, безумовно, не розрахована на публікацію⁴³.

Підсумовуючи, наголосимо на вірогідності відновлення київського літописання за часів Семена Олельковича. Воно, вочевидь, корелювало з набуттям Києвом певної політичної суб'єктності (у цитованих вище молдавських джерелах князь навіть звався царем!). Водночас підкреслимо ілюзорність уявлень про анналістику періоду князювання Володимира Ольгердовича і про київське походження Волинського короткого літопису. Що ж до київського літописання першої половини XVII ст., то в його основі були не політичні, а радше соціокультурні чинники – передовсім наступ на традиційне православ'я і спровокована цим криза етноконфесійної ідентичності, що й стимулювало пошуки свого історичного «я».

³⁸ *Ślaski J.* Cesare Baronio w przekładach polskich // *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i Renesansu*. – Lublin, 1994. – S.365–393.

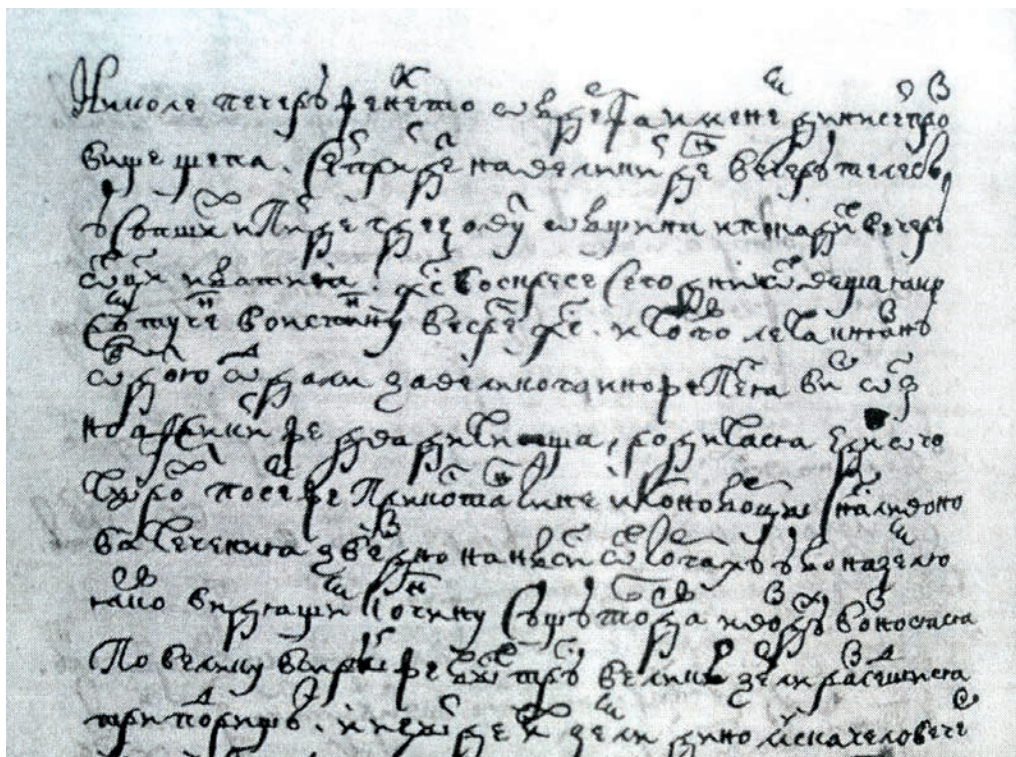
³⁹ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.80–81; Київський літопис першої чверті XVII ст. / Публ. підгот. В.І.Ульяновський, Н.М.Яковенко // *Український історичний журнал*. – 1989. – №5. – С.110.

⁴⁰ *Мицик Ю. А.* Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Т.СХХХV. – Л., 1993. – С.316–319.

⁴¹ *Degiel R.* Protestanci i prawosławni: Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w. – Warszawa, 2000. – С.20; *Мицик Ю. А.* Из листування... – С.313.

⁴² Київський літопис... // *Український історичний журнал*. – 1989. – №2. – С.113.

⁴³ Див. її текст: *Киевская старина*. – 1882. – Июль. – С.100–105. До речі, інформаційний потенціал записок Божка Балики ще далеко не вичерпаний. Скажімо, досі ніхто з фахівців не звернув увагу на дуже цікаве визначення московських Воскресенських (чи Іверських) воріт як таких, «где Чорторыйская львица стоит» (див.: Там же. – С.102). Історикам відомо тільки те, що у XVII ст. їх називали Левиними або «воротами у Левиці» (див.: *Моисеев М. В.* Слово Ивана Грозного // *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы*. – Вып.3. – Минск, 2010. – С.213–214).

Люстр. 1. Записи 1463 р. з Баркулабівського хронографа

Люстр. 2. Фрагментований рельєф-триптих з образами Марії Оранти, Антонія та Феодосія (фото Тетяни Лютої, 2016 р.)

REFERENCES

1. Aleksandrov, D. & Volodikhin, D. (1993). "Russkaia khronichka" Strykovskogo. *Vestnik Moskovskogo un-teta. Ser.8: Istorija*, 2, 70–74. [in Russian].
2. Bartosh, A.Ye. (1999). Svidok vidnovlennia Uspenskoho soboru v 1470 r. *Lavrskyi almanakh*, 2, 69–75. [in Ukrainian].
3. Degiel, R. (2000). *Protestanci i prawoslawni: Patronat wyznaniowy Radziwiltów birzańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.* Warszawa: Neriton. [in Polish].
4. Diachok, O. (1999). Problema avtorstva "Opysu Yevropeiskoi Sarmatii" v istoriohrafii. L.Vynar & I.Pasichnyk (Eds.), *Osiabnennia istorii*, 251–262. Ostroh; Niu-York: Ostrozka Akademiia. [in Ukrainian].
5. Galchenko, M.G. (2003). Zapisi pistorov v datirovannykh drevnerusskikh rukopisiakh XIII–XV vv. *Palaeoslavica*, 11, 68–141. [in Russian].
6. Gorskiy, A.A. (1996). *Russkie zemli v XIII–XIV vv.: Puti politicheskogo razvitiia*. Moskva: IRI RAN. [in Russian].

7. Gudmantas, K. (2003). Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai. *Knygotyra*, 41, 9–24. [in Lithuanian].
8. Jarczykowska, M. (2009). Cultural Functions of the Radziwiłłs' Ancestral Libraries in 17th century. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriia knybozn., bibliot., inf. tekhnol.*, 4, 22–27.
9. Kovalskij, N.P., & Mytsyk, Yu.A. (1985). Ukrainskie letopisi. *Voprosy istorii*, 10, 81–94. [in Russian].
10. Kuchkin, V.A. (1997). Kniazheskij pomiannik v sostave Kiev-Pecherskogo Paterika Iosifa Trizny. *Drevnejšie gosudarstva Vostochnoj Evropy: Materialy i issledovaniia: 1995 g.*, 166–233). Moskva: Nauka. [in Russian].
11. Moiseev, M.V. (2010). Slon Ivana Groznogo. *Studia Historica Europae Orientalis*, 3, 209–220. [in Russian].
12. Morozova, N. (2000). K voprosu o vremeni sozdaniia Khroniki Bykhovtsa. *Kalbotyra*, 49(2), 137–141. [in Russian].
13. Mytsyk, Yu.A. (1978). *Ukrainskie letopisi XVII v.* Dnepropetrovsk: DGU. [in Russian].
14. Mytsyk, Yu.A. (1982). Vidobrazhennia deiakych podii z istorii Kyieva v litopysu Yana Binvil'skoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 73–76. [in Ukrainian].
15. Mytsyk, Yu.A. (1993). Iz lystuvannia ukrainskykh pysmennykhiv-polemistiv 1621–1624 rr. *Zapysky NTSb*, 225, 310–347. [in Ukrainian].
16. Mytsyk, Yu.A. (1996). Istoriia Kyivskoi Rusi na storinkakh khroniky P.Demetryovycha. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 120–124. [in Ukrainian].
17. Mytsyk, Yu.A. (2002). Litopys Yana Binvil'skoho. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 20/2, 60–77. [in Ukrainian].
18. Mytsyk, Yu.A. (2009). *Albaruthenica: Studii z istorii Biorusi*. Kyiv: IUAD. [in Ukrainian].
19. Polekhov, S. (2012). Novye dokumenty o Kievskoi zemle XV v. *Sfrabistychnyi shchorichnyk*, 2, 257–282. [in Russian].
20. Popova, T.G. (2019). Kievskie rukopisi Lestvitsy Ioanna Sinajskogo. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy*, 23, 56–71. [in Russian].
21. Rowell, S.C. (1994). *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. Rusyna, O. (2005). *Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
23. Rusyna, O. (2016). Ukrainski aspekty bilorusko-lytovskoho litopysannia: istoriia i istoriografia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 127–150. [in Ukrainian].
24. Rusyna, O. (2018). Radzyvilly i Ukraina: sotsiokulturni aspekty vzaiemyn (XVII – seredyna XVIII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 18–45. [in Ukrainian].
25. Rusyna, O.V. (1998). *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
26. Shabuldo, F.M. (1987). *Zemli Yugo-Zapadnoj Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
27. Ślaski, J. (1994). Cesare Baronio w przekładach polskich. *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i Renesansu*, 365–393. Lublin: TN KUL. [in Polish].
28. Staviskij, V.I. (1988). “Kievskoe kniazhenie” v politike Zolotoj Ordy (pervaia chetvert XIV v.). *Vnesniaia politika Drevnej Rusi*, 95–100. Moskva: Institut istorii SSSR AN SSSR. [in Russian].
29. Tolochko, O. (1998). „Synopsis” z biblioteki Dymytrii Rostovskoho. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 5, 613–622. [in Ukrainian].
30. Ulaschik, N.N. (1985). *Vvedenie v izuchenie belorussko-litovskogo letopisaniia*. Moskva: Nauka. [in Russian].
31. Ulianovskiy, V. (2004). *Mytropolyt kyivskiy Spyrydon*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
32. Ulianovskiy, V. (2017). Zhyttia, pryhody i smert Mykhaila Olelkovycha. *Kniazii Olelkovychi-Slutski*, 88–95. Kyiv: Baltia-Druk. [in Ukrainian].
33. Wasilewski, T. (1991). Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgierda. *Kultura średniowieczna i staropolska*, 673–682. Warszawa: PWN. [in Polish].

Olena RUSYNA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

On the Issue of Kyivan Chronicle-Writing in the Fourteenth – Seventeenth Centuries

Abstract. The paper addresses the issue of renewal of Kyivan chronicle-writing under the Grand Duchy of Lithuania. Authoress doubts hypothesis regarding its existence in the times of prince Volodymyr Olgerdovych (ca. 1363–1393) and rejects Kyivan provenance of the so called Shorter Volynian Chronicle, known also as Kyivan Shortened. She considers as reliable the possibility of chronicle-writing in Kyiv under Volodymyr's grandson Semen Olelkovych (1455–1470) whose rule is seen as the period of local Renaissance. In researcher's opinion, some signs of this narrative tradition may be traced in the Barkulabov Chronograph compiled in the mid-17th century. Authoress also points toward Radziwiłłs' connections with Kyivan bookmen and thus their probable influence on compiling local chronicles in the first half of the 17th century.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Kyiv, Kyiv Monastery of the Caves, chronicle-writing, Shorter Volynian Chronicle, chronograph, Radziwiłłs.